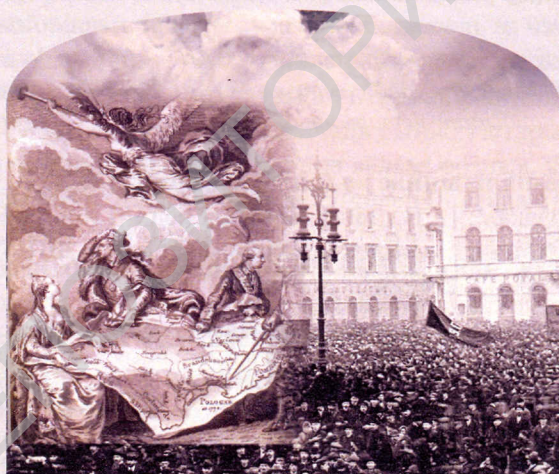

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут гісторыі

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ ЖЫЦЦЁ Ў БЕЛАРУСІ, 1772–1917 гг.

Мінск
“Беларуская навука”
2018

і пасрэдніцкай ролі губернатараў паміж цэнтральнай і мясцовай бюракратыяй, функцыянаванне мясцовай адміністрацыйнай машыны, адносіны губернатараў са сваімі падначаленымі і сацыяльнымі інстытутамі, якія не былі пад іх прамым кантролем, сродкі і спосабы забеспячэння парадку ў губерні. Прадметам даследавання аўтара з'яўляліся асноўныя механізмы функцыянавання адміністрацыйных структур вялікарасійскіх губерняў, што было характэрна і для беларускіх зямель.

Маштабным даследаваннем па тэме з'яўляюцца працы амерыканскага даследчыка Т. Уікса. Аўтар вылучыў «западные окраины» як рэгіён, дзе складалася цэласная сістэма органаў дзяржаўнага кіравання, якая мела і свае асаблівасці. У прыватнасці, ён даследаваў пытанні ўвядзення земства ў Заходнім краі¹. Да важных высноў адносна арганізацыі сістэмы кіравання прыйшоў даследчык С. Бекер. На яго думку, для рашэння спецыфічных адміністрацыйных праблем заходніх губерняў імперыі дзейнічаў інстытут генерал-губернатарства, які спрыяў іх інтэграцыі ў імперыю. Ён адзначаў, што адной з ключавых задач функцыянавання інстытута генерал-губернатарства на далучаных землях з'яўлялася падтрымка ўнутранай і знешняй бяспекі імперыі².

Мясцовае самакіраванне. Адмена прыгону непазбежна прывяла да змен у дзяржаўным механізме Расійскай імперыі. Дзейнасць органаў сялянскага самакіравання з часу свайго юрыдычнага афармлення прыцягвала ўвагу розных колаў грамадства, пачынаючы з сучаснікаў рэформы³. Іх публікацыі аб'ядноўваліся думкай аб неабходнасці рэфармавання ўсіх мясцовых устаноў і перш за ўсё сялянскіх. Некаторыя з аўтараў сканцэнтравалі ўвагу на ідэі шкоднасці для сялян залішняй апекі з боку мясцовай адміністрацыі, а іншыя, наадварот, лічылі, што апека была недастатковай. Так, К. Стэфановіч, А. Арапаў, А. Мілавідаў указвалі, што ў Паўночна-Заходнім краі было неабходна ўвядзенне моцнай улады, якая б кіравала дзейнасцю органаў сялянскага самакіравання.

¹ Weeks T. Nation and the State in late imperial Russia: Nationalism and russification on the Western frontier, 1863–1914. – Dekalb, 1996; Idem. Russification and the Lithuanians, 1863–1905 // Slavic review. – Chicago, 2001. – Vol. 60, N 1. – P. 96–114.

² Becker S. Russia and the concept of Empire // Ab Imperio. – 2000. – № 3/4. – С. 329–342.

³ Безобразов В. П. Государство и общество: управление, самоуправление и судебная власть. – СПб., 1882; Васильчиков А. И. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений : в 3 т. – СПб., 1869–1871; Кошелев А. Об общинном землевладении в России. – Берлин, 1875; Его же. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам. – М., 1881; Стефанович К. О сельском и волостном управлении в Северо-Западном крае. – СПб., 1895; Арапов А. В. Краткий исторический очерк крестьянского вопроса и деятельности крестьянских учреждений Витебской губернии со дня обнародования Высочайшего Манифеста 19 февраля 1861 г. и до наших дней (50-летие). – Витебск, 1911; Катаев М. М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг.: исторический очерк их образования и норм деятельности : в 3 ч. – СПб., 1911–1912; Миловидов А. И. Заслуги графа М. Н. Муравьева для православной церкви в Северо-Западном крае. – Харьков, 1900.

Савецкая гістарыяграфія таксама закранала дзейнасць органаў сялянскага самакіравання асобных рэгіёнаў. Сярод іх можна вылучыць працы М. М. Дружыніна, Л. В. Данилавай, П. А. Заянчкоўскага¹ і інш. Усе яны напісаны на падставе класавага падыходу, таму захоўваюць схільнасць да палітызацыі праблемы. Галоўным у гэтых творах з'яўлялася палажэнне, што ў самадзяржаўнай Расіі не магло быць рэальнага самакіравання. Аднак расійская адміністрацыя надавала яму важнае значэнне, асабліва ў беларуска-літоўскіх губернях, каб нейтралізаваць уплыў на сялян дваранства рымска-каталіцкага веравызнання.

У работах беларускіх гісторыкаў М. Б. Фрыдман і Л. П. Ліпінскага² ўказвалася, што органы сялянскага самакіравання мелі фіскальны характар, адзначалася поўная залежнасць выбарных сялянскіх устаноў ад мясцовага дваранства. Разам з тым, насуперак гэтым сцвярджэнням, прыводзілася шмат фактаў, якія са станоўчага боку раскрывалі рэалізацыю органамі сялянскага самакіравання фінансава-падатковай, прадстаўнічай, вытворчай функцый, а таксама некаторых іншых. Значны ўклад у распрацоўку азначанай праблемы зрабіў В. П. Панюціч³. У сваіх публікацыях, прысвечаных парэформеннай вёсцы, ён раскрыў многія бакі жыцця сялянства, у тым ліку дзейнасці абшчыны. У падобным ракурсе ахарактарызаваны шматфункцыянальны характар сялянскага самакіравання ў калектыўных працах⁴.

Гісторыяй дваранскага самакіравання цікавіліся даследчыкі яшчэ ў дарэвалюцыйны перыяд Расійскай імперыі. Сярод іх вылучаюцца працы В. В. Ключоўскага, М. Ц. Яблчкава, А. В. Рамановіча-Славацінскага і іншыя⁵. Аднак у гэтых творах знайшоў адлюстраванне толькі перыяд да 1861 г. Гісторыя дваранства парэформеннага часу не была глыбока вывучана, хоць і стала прадметам жорсткай палемікі паміж рознымі грамадска-палітычнымі лагерамі і плынямі. Цікавасць да дваранскага пытання паслярэформеннай Расійскай імперыі была выклікана тым, што сацыяльная база імперыі – дваранства – паступова страчвала свае палітычныя пазіцыі ў выніку правядзення буржуазных рэформ.

¹ Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе, 1861–1880 гг. – М., 1978; Данилова Л. В. Место общины в системе социальных институтов // Проблемы аграрной истории. – М., 1986; Заянчковский П. А. Отмена крепостного права в Белоруссии. – Минск, 1958.

² Фридман М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. – Минск, 1958; Липинский Л. П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX века). – Минск, 1971.

³ Панютич В. П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. – Минск, 1990.

⁴ Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён : у 2 т. – Мінск, 2002. – Т. 2 : Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.; Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 4.

⁵ Ключевский В. О. История сословий в России: курс, читанный в Московском университете в 1886 году. – М., 1914; Яблочков М. Т. История дворянского сословия в России. – СПб., 1876; Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870; і інш.

Акрамя таго, вышэйшае саслоўе не змагло своечасова і адэкватна адрэагаваць на тыя змены ў эканамічным развіцці імперыі, якія адбыліся ў другой палове XIX ст.

Што тычыцца вышэйшага саслоўя заходніх губерняў, то яго дарэвалюцыйная гістарыяграфія значна бяднейшая па колькасці прац і іх навуковасці. У парэформенныя гады, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг., царскія ўлады хвалявала пытанне, якім чынам будаваць сваю палітыку адносна розных саслоўяў на гэтай тэрыторыі. Асабліва гэта тычылася мясцовага зямельнага і службылага дваранства. Актыўны ўдзел прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання ў паўстанні 1863–1864 гг., найперш дробнай шляхты, фактычна да 1917 г. абумовіў жорсткую палітыку царызму ў адносінах да гэтай катэгорыі саслоўя і да інстытутаў дваранскага самакіравання ў Заходнім краі¹.

У савецкай гістарыяграфіі практычна да 70-х гг. XX ст. не існавала даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства і дваранскаму самакіраванню. Значнай падзеяй з’явіўся выхад у свет манаграфіі А. П. Карэліна². Аўтар на падставе матэрыялаў Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897–1901 гг.) упершыню прааналізаваў юрыдычны, колькасны і нацыянальны склад дваранства імперыі, яго сацыяльна-эканамічны статус, даследаваў карпаратыўную арганізацыю саслоўя, яго ролю ў сістэме мясцовага кіравання.

Для беларускай савецкай гістарыяграфіі былі характэрны тыя ж тэндэнцыі, што і для ўсіх гістарычных даследаванняў былога СССР, толькі са сваёй рэгіянальнай спецыфікай. Па сутнасці, да 1980 г. беларускія гісторыкі абыходзілі дваранскую праблематыку. У гэтым кірунку прарыў быў зроблены С. М. Самбук³, якая прааналізавала палітыку самадзяржаўя ў Беларусі ў адносінах да дваранства і яго органаў самакіравання.

Сярод сучасных айчынных даследчыкаў праблемамі самакіравання займаліся С. Л. Лугаўцова, Г. М. Туміловіч. Так, С. Лугаўцова сцвярджала, што распараджэнні цэнтральных улад адносна дваранскага самакіравання пры Аляксандру I былі накіраваны на збліжэнне заканадаўства аб выбарах з агульнарасійскім⁴. Даследчыца прыйшла да высновы, што роля дваранства Беларусі на працягу 30–50-х гг. XIX ст. у мясцовым кіраванні паступова зніжалася ў сувязі з увядзеннем цензу ў 1831 г. і ростам значэння апарату чыноўнікаў Расійскай імперыі. Такая палітыка прывяла амаль да поўнага зліцця заканадаўства

¹ Эркерт Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний. – СПб., 1864; Корвин-Милевский И. О. К чему должно стремиться литовское дворянство. – СПб., 1911; і інш.

² Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979.

³ Самбук С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. – Минск, 1980.

⁴ Луговцова С. Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX в. – Минск, 1997.

аб выбарах у беларускіх губернях з агульнарасійскім¹. Г. Туміловіч прысвяціла сваё даследаванне пытанням спецыфікі і вылучэння этапаў дзяржаўнай палітыкі па разборы шляхты². Праблемы аднаўлення органаў дваранскага самакіравання закранаюцца ў манаграфіі А. П. Жытко³. Нягледзячы на даволі даўнюю зацікаўленасць сутнасцю дваранскай саслоўнай арганізацыі, яе роля і месца ў сістэме мясцовага самакіравання і дзяржаўнага кіравання не знайшлі належнага адлюстравання ў беларускай і замежнай гістарыяграфіі.

Пытанні, звязаныя з вывучэннем гарадскіх рэформ і адпаведна гарадскога самакіравання ў Расіі, традыцыйна прыцягвалі да сябе ўвагу дарэвалюцыйных даследчыкаў⁴. У іх галоўны акцэнт надаваўся гісторыка-прававому аналізу рэформ 1870 і 1892 гг., аднак практычна не ўдзялялася ўвага асаблівасцям рэалізацыі рэформ на тэрыторыі Беларусі. У савецкай гістарыяграфіі з'явіліся даследаванні, прысвечаныя асобным аспектам дадзенай праблематыкі. У прыватнасці, у манаграфіі П. А. Заянчкоўскага⁵ атрымала асвятленне тэма падрыхтоўкі Палажэння 1892 г. Гарадскому самакіраванню 60-х – пачатку 90-х гг. XIX ст. прысвяціла свае даследаванні В. А. Нардова⁶. У іх разглядаліся пытанні практычнай рэалізацыі гарадскіх рэформ 1870 і 1892 гг., палітыка царызму ў адносінах да гарадскога самакіравання.

Беларускія даследчыкі засяроджваліся на дзейнасці гарадскога самакіравання пераважна ў комплексе міжтэматычных даследаванняў. Так, С. М. Самбук⁷ аналізавала ўвядзенне гарадскога самакіравання ў сувязі з абмежавальнай палітыкай царызму ў краі. У. П. Слабажанін⁸, вывучаючы праблему земскага самакіравання, зрабіў істотныя высновы па пытаннях правядзення рэформ самакіравання, узаемаадносін органаў дзяржаўнага кіравання і гарадскога самакіраван-

¹ Луговцова С. Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX в. – С. 17, 38.

² Туміловіч Г. Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX ст. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Минск, 1991.

³ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму, 1861–1914. – Мінск, 2003.

⁴ Гессен В. М. Вопросы местного управления. – СПб., 1904; Его же. Городское самоуправление: дополнение к курсу «Русского государственного права». – СПб., 1912; Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1906; Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. Исторические справки. – СПб., 1907; Михайловский А. Г. Наше городское общественное управление. – М., 1908; Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление : в 2 т. – СПб., 1913. – Т. 1; Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. : в 4 т. – СПб., 1908–1909. – Т. 4. – С. 1–28; і інш.

⁵ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М., 1970.

⁶ Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Л., 1984; Ее же. Городское самоуправление России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России 1856–1874 гг. – М., 1992. – С. 221–238; Ее же. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX в. – СПб., 1994.

⁷ Самбук С. М. Политика царизма в Белоруссии ...

⁸ Слобожанин В. П. Земское самоуправление в Беларуси (1905–1917). – Минск, 1994.

ня. Рэалізацыя Гарадавых палажэнняў і іх практычная дзейнасць разгледжана ў публікацыях І. Л. Грыбко, І. А. Юхо і М. А. Юрачкіна¹.

Земскае самакіраванне, як асобная навуковая праблема, паўстала ў канцы XIX – пачатку XX ст. У. П. Безабразаў вызначаў сутнасць самакіравання як «управление по законам и через законы»². Важны ўклад у даследаванне праблемы зрабіў дарэвалюцыйны гісторык Б. Б. Весялоўскі, які апублікаваў шматтомную працу «История земства за 40 лет»³ – комплекснае даследаванне розных аспектаў земскай дзейнасці. Аўтар імкнуўся прыцягнуць увагу даследчыкаў і земскіх дзеячаў да галоўных праблем земскага жыцця, паказаў неабходнасць паслядоўнай дэмакратызацыі органаў самакіравання. Крыху раней А. І. Васільчыкаў абгрунтаваў незалежнасць мясцовага самакіравання ад дзяржавы. На яго думку, самакіраванне – гэта вырашэнне гаспадарчых спраў мясцовага характару, а не спраў дзяржаўнага кіравання⁴.

У савецкі час гісторыкі грунтоўна вывучалі шматлікія праблемы, звязаныя з дзейнасцю земстваў, аднак высновы, да якіх прыходзілі аўтары, часта мелі палітычную афарбоўку. Прамую сувязь земскай рэформы з адменай прыгону вызначыла Л. І. Захарава, а Палажэнне 1890 г. яна характарызавала як контррэформу⁵. У сучаснай расійскай гістарычнай навуцы цікавасць да земскай рэформы не знікае.

Комплекс пытанняў сялянскага, дваранскага, гарадскога і земскага самакіравання ў парэформенны перыяд раскрыты ў калектыўнай манаграфіі «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.»⁶ (аўтары тэматычных раздзелаў А. П. Жытко, С. А. Талмачова, Т. В. Грышкевіч), а асобныя аспекты – у публікацыях А. А. Падарожняй⁷.

Судовая сістэма. Што тычыцца праблем, звязаных з судовай сістэмай на тэрыторыі Беларусі, то ў дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі яны не былі прадметам спецыяльных даследаванняў. Працы савецкага перыяду ў асноўным прысвечаны рэалізацыі судовай рэформы 1864 г. у краі. У сувязі з гэтым не-

¹ Грыбко І. Л. Из истории городского общественного управления на территории Беларуси (конец XIX – начало XX в.) // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 1996. – № 1. – С. 17–21; Её же. Общественное мнение 1860-х годов о путях преобразования городского управления: по материалам комиссий городов Беларуси // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. – 2003. – № 1. – С. 24–30; Юхо І. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – Мінск, 1992; Юрачкін М. А. Рэформа городского самоуправления в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. – Мінск, 2002.

² Безобразов В. П. Государство и общество ...

³ Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет : в 4 т. – СПб., 1909–1914.

⁴ Васильчиков А. И. О самоуправлении ...

⁵ Захарова Л. И. Земская контрреформа 1890 года. – М., 1968.

⁶ Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. – Кн. 1.

⁷ Падарожняя А. А. Стварэнне органаў кіравання мясцовай земскай гаспадаркай у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях на падставе «Палажэння» 1903 г. // Вес. Беларус. дзярж. пед. ун-та. Сер. 2. – 2012. – № 2; і інш.